

„ÜSTÖKÖST LÁTNÍ”

AZ 1680. ÉVI ÜSTÖKÖS
MŰVELŐDÉS- ÉS TUDOMÁNYTÖRTÉNETI
EMLÉKEI

MTA KÖNYVTÁR ÉS INFORMÁCIÓS KÖZPONT
JAFFA KIADÓ
BUDAPEST
MMXVII

A KÖTET MEGJELÉNÉSÉT TÁMOGATTA:

NEMZETI KULTURÁLIS ALAP
SÁROSPATAKI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

Szerkesztette Farkas Gábor Farkas, Szebelédi Zsolt, Varga Bernadett, Zsoldos Endre
• Az idegen nyelvű szövegeket Katona Tünde, Kovács Eszter, Szebelédi Zsolt fordította • A szerkesztők munkatársai Bakonyi Zsuzsanna, Bíró Csilla, Dalloul Zaynab, Ekler Péter • A fordításokat lektorálta Käfer István, Ötvös Péter, Túri Klaudia • Olvasó-szerkesztő Lépesfalvi Zoltán • Borító-, sorozat- és belívterv Sipos Géza • Felelős szerkesztő Jolsvai Júlia • Felelős kiadó Monok István – Rados Richárd

Hungarian translation © Katona Tünde, Kovács Eszter, Szebelédi Zsolt, 2017
© MTA Könyvtár és Információs Központ – Jaffa Kiadó, 2017

ISBN 978 963 475 020 8
ISSN 2559-8325

T A R T A L O M

Monok István: <i>Előszó</i>	7
Kisztei Péter: <i>Üstökös Csillag...</i> , Cassan, Nyomtatott Bosytz Istvan által, 1683.	9
Csorba Dávid: <i>Kálvínista üstökösök</i> – <i>Kisztei Péter Üstökös Csillagának világa</i>	190
Zsoldos Endre: <i>Üstökösök az ókortól a kora újkorig</i>	213
Jacob Schnitzler: <i>Comet-Stern Predigt...</i> , In Herrmanstadt Im Jahr Christi 1681 den 26 Januarii, welcher war der 3. Sontag nach Epiphaniarum. Gedruckt bey Stephano Jüngling.	223
Jacob Schnitzler: <i>Disputatio Astronomica De Stellis Erraticis</i> <i>Extraordinariis seu Cometis</i> , Wittebergae, Typis Johannis Haken, Anno M. DC. LIX.	317
Válogatás az 1680. évi üstökösre vonatkozó rövidebb forrásokból	385
Perger Péter: <i>Régi magyarországi csillagászati nyomtatványok</i>	390
Zsoldos Endre: <i>Jacob Schnitzler és az üstökösök</i>	406
Friedrich Madeweis: <i>Tractatus cometographicus...</i> , V Žilině, u Alžběty Dádanky leta 1681.	419
V. Ecsedy Judit: <i>Zsolna: egy különleges nyomdahely</i>	487
Gabriela Žibritová: <i>Tractatus Cometographicus</i> – <i>a szlovák olvasóknak szóló értekezés</i>	511
Kovács Eszter: <i>Szlovák vagy cseh?</i> <i>A Tractatus Cometographicus nyelvi kérdései</i>	515
Zsoldos Endre: <i>Friedrich Madeweis észlelései és véleménye az üstökösről</i>	526
Jegyzetek	535

KÁLVINISTA ÜSTÖKÖSÖK – KISZTEI PÉTER *ÜSTÖKÖS CSILLAGÁNAK* VILÁGA

CSORBA DÁVID

Az 1680-as évek égi jelenségeinek magyar nyelvű recepciója több műfajban született, de önállóan, kizárólag üstökösökről szóló elemzésként egy ritka kiadvány formájában öltött testet: Kisztei S. Péter gönci lelkipásztor 1683-ban megjelent *Üstökös csillag* című elmélkedésében, melyet a szerző – több szempontból sem véletlenül – gróf Thököly Imrénének ajánlott. Ez jelenleg négy példányban található meg a Kárpát-medencei könyvtárakban, a legteljesebb a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának tulajdonában van.¹

Az Üstökös csillag recepciótörténete

Az üstökösök kapcsán érzékelhető 1680-as évekbeli világkép számtalan korabeli feljegyzésből, közénektől a városi krónikáig megidézhető: egyes politikai események, adott városok kálvinista közhangulata, az egyházi zsinatok szigorító rendelkezései erre közvetve utalhatnak. A rossz ómenekről való vélekedéseket szintén sokféle módon megidézhetjük a korból, néha akár a csillagok, üstökösök, bolygóegyüttállások leírásait is. Asztrológiai jellegű traktátus és latin nyelvű egyetemi disputa több is született, de ezek hatása jószerivel az elitkultúrában mérhető le.² A városi krónikák,

értelmiségi naplói, emlékiratai egy-egy tömör mondatban reflektálnak az égi jelekre, de hatásukat tekintve kifejezetten zárt körnek szóltak. A mindenki által évente elérhető csíziók³ és kalendáriumok asztrológiai és antropológiai fejtegetései, rövid verses jóslataik és meteorológiai elemzéseik valóban a legnagyobb számú és a nyomdász számára is legjövödelmezőbb műfajok voltak, csak épp a művelődéstörténész van bajban, ha a recepciójukat kívánja felmérni. A 17. századi irodalomban azonban ritka a kizárólag égi jelekkel foglalkozó, magyar nyelvű elmélkedés vagy prédikáció. Ezért nagy lehetőség Kisztei szövege: előszava, referenciális utalásai arra mutatnak, hogy ez tudatosan válaszként született egy bizonyos olvasói igényre. Az üzenete ennek megfelelően a korabeli középértéknek szóló prédikáció műfajban íródott.

Jóllehet Kisztei műve megjelent 1683-ban Kassán, azóta alig került az érdeklődés előterébe. A 18–19. századi biobibliográfiával foglalkozók, Bod Péter a *Magyar Athenas*-ában (1766), majd Szinnyei József (1899) néhány adatot közöltek a szerzőről s művéről, s végül a pataki könyvtáros Harsányi István (1910) állította össze az addig ismert legteljesebb életrajzot és értékelést,⁴ melyet előbb Esze Tamás, majd Monok István korrigált.⁵ A legújabb irodalmi lexikon szövegezése ezek alapján haladt.⁶

A kötetből volt példánya Bethlen Katának (1700–1759), amit Bod Péter 1752-es leírásából ismerünk.⁷ A kiadvány filológiai leírását elkészítette Szabó Károly RMK-sorozata (RMK I. 1298). Művelődéstörténeti különlegességét látva Harsányi István két ízben is kiadta a szöveget, és mellékelte az önálló kiadványhoz Kisztei másik fennmaradt szövegét, egy köszöntő versét is.⁸

Kisztei művét nem sokan idézték eddig: vagy hely- és földrajztörténeti,⁹ vagy fizika- s csillagásztörténeti összegzésekben¹⁰ szóltak róla pár szót, majd egyháztörténeti írásokban,¹¹ s végül egy rövidebb eszmetörténeti áttekintésben olvashatunk róla.¹² A két világháború közt azonban irodalmi alakká vált Kisztei Péter s csillaga: Komáromi János *Ordasok* címmel írt történelmi regényt az Esze Tamás-féle felkelés időszakáról, s ebben mint különleges jel került elő ez a mű, pontos címmel (az utolsó félmondat kivételével) s a kontextus patetikus megidézésével.

Üstökös bukkant föl a firmamentum északnyugati negyedében, melynek alakja olyan volt, miként a kardnak s újabb háborukat jövendöltek mindenfelé. S ekkor fejhezkapott végül Kisztei Péter gönci prédikátor urunk is s két prédikációt szerezvén, eldörögte őket hiveinek okulására és megdöbbentésére. Volt pedig a címe mindkét közönséges egyházi-beszédnek ez:

„Üstökös Csillag, Avagy: olly edgyügyü rövid Elmélkedés, mellyben meg-mutogatódik mind a Szent Irási Tudomány Szerint s mind a külső Históriákkal és a minden időbeli Experientiából, micsoda ítéletben kellyen lenni kinek-kinek az Üstökös Csillagok felől és az ellenökbeni Szerekről.”

Ámde hiábavalónak bizonyult mindkét nagyhatásu templomi szónoklat, mert az üstökös heteken át ott fénylett a mennybolton, mindenki elborzasztására. Kardalakja volt.”¹³

Az 1683-as kötet címlapján olvasható a következő leírás: „az 1680-dik Esztendőben Karácson Havának 22-dik napján [december 22.] támadott, és azután 1681-dik Esztendőben-is, az Első Hónak, avagy Bóldog Aszszony Havának 26 dik napjáig [január 26.] láttattatott.” A címében szereplő égi jelenségről ugyan nem kapunk bővebb leírást, de szövegközben a szerző legalább két, általa is látott jelenségről számolt be. A korábbi üstökös nyugatról keletre mozgott, és jót jelzett (Kassa visszakerült református tulajdonba); az új azonban nyugatról délnek mozdult (ez nehogy a török győzelmét jelentse, hétszeres nyomorúságot hozva az országra – jósolt a prédikátor).¹⁴ Kisztei egy évvel a címlapon leírt tünemény után a látottnak két prédikációt is szentelt, melyeket a címlap tanúsága szerint 1682. március 2-án és 16-án mondott el, és a beszédeihez képest egy év múltával Kassán adta ki nyolcadrét alakban, jó 120 lap terjedelemben.

Abban az évtizedben több üstökösjelenség is látható volt az északi féltekén: az 1680–81-, 1682-, 1683-, 1684-es. Egy biztos, a lelkész az elemzését előbb jelentette meg, mint ahogy az 1683. júliusi–szeptemberi üstökös

feltűnt volna az égen, tehát a szövegben maximum két jelenséggel számolhatunk (1680–1681, 1682). Bod, Szinnyi és Szabó Károly sem azonosították be a címlapon leírt égi objektumot Halley üstököseként, ezt csak Harsányi Istvánnak köszönhetjük: sajnos, ez egyszer két adatot összekevert. Az 1680–81-es megjelenés nála a Halley-üstököshöz köthető (ami valószínűleg 1682-es tűnemény volt),¹⁵ s innentől ez tért vissza a Kisztei-szöveggel foglalkozó gyér számú elemzésnél. Úgy tűnik, hogy a korábbi kutatás a két jelenséget egy kalap alá vette.¹⁶ Ez érthető, hiszen a két üstökös leírása nem különül el élesen a Kisztei-szövegben, és ezek közt csak az egyik a Halley, a másik pedig az 1680-as üstökös.

A Kisztei-szöveget tehát a későbbi értelmezések a Halley-üstökös egyetlen 17. századi magyar nyelvű leírásaként azonosították. Ennek köszönhető, hogy a 20. század hajnalán egyáltalán újból felszínre került a mű. Harsányi István azzal indokolta a téma felvetését s kutatását, hogy Szilády Áron készítette „e folyó év elején, mikor a világ nagy érdeklődéssel várta a Halley-féle üstökös megjelenését”.¹⁷ A pataki tudós a tanulmányhoz képest egy fél évvel korábban először leköszölte a főiskola periodikájában több részletben a Kisztei-beszédek hasonmás szövegét, majd a kísérő tanulmányt, s novemberben pedig a kettőt egyben is kiadta.¹⁸ Azaz az európai modern csillagászat történetének egyik korai legnagyobb sajtóvisszhangot kiváltó eseménye, a Halley-üstökös száz évvel ezelőtti, 1910. májusi Föld-közelsége váltotta ki a Kisztei szövege iránti megélénkült érdeklődést. Ekkorra ugyanis világvéget, nagy háborút jósoltak, a brit birodalom változását, vallások egységét etc., s természetesen mindent igazolni vélt utólag az üstökös megjelenése. A világvége-váradalmak néprajzi feldolgozása azt jelzi, hogy az üstökösökről való népi gondolkodás Newton kora óta nem sokat változott.¹⁹

Thököly-allegória

Kisztei S. Péter zempléni származású, pataki collegiumi diák volt: 1666. július 5-én lépett a nagydiákok (tógátusok) sorába, majd 1670–1671-ben viselte a legfőbb diáktisztviselői seniori tiszte.²⁰ 1671-ben elűzték a pataki Collegiumot, s megkezdték passiójukat Debrecen s Gyulafehérvár, majd

1687 után Gönc és Kassa felé. Kisztei 1674–1676 közt a gyöngyösi iskola rektora volt, 1682–1686 közt gönci lelkész. Hasonnevű fia 1699-ben iratkozott be a pataki vándorló Collegiumba (ekkor éppen Kassán), majd szerencsi rektor lett, de végül világi munkaterületen helyezkedett el. Az *Üstökös csillag* elé a szerző egyik sógora, Almási Péter írt köszöntőt.

A kötet előszava gróf Thököly Imréhez szól, aki ekkoriban lett a Kárpát-medence negyedik államalakulatának vezetője. A kiadvány ennek központjában, Kassán látott napvilágot. Thököly karrierje 1682-ben, a Halley megjelenése idején ért a zenitjére, csillagzata ebben az időben lett a legfényesebb. Ez évben vette feleségül Zrínyi Ilonát (június 15.), foglalta vissza Kassát (augusztus 14.), majd Lőcse, Eperjes, Tokaj, Fülek, Sárospatak következett egy hónapon belül. Bujtatott erdélyi s török támogatással, gyors rajtaütésekkel elfoglalta Felső-Magyarország jelentős részét, és fejedelemsé válassztatta magát. A török elnevezésében ez lett a negyedik egység, az *Orta Madzsar* birodalma, az általa kinevezett magyar királlyal (szeptember 16.), akit tárgyalópartnernként I. Lipót császár is elismert. Ebben az időszakban méltán nevezték „Európa üstökösének” Thökölyt, akihez számtalan váradalmat fűztek (ezek közül is a legfőbb a török kiűzése volt). Az egyik kézirat vers ekként alkalmazta ezt a költői metaforát egy latin szójátékban: *Ecce Cometa, comes monstrat tua fata solennis...* (Íme az üstökös, gróf, fényesen mutatja sorsodat... kezdettel).²¹ Ám ez a pozitív kép rögvest megváltozott, mihelyt a magyar csapatok az 1683-as bécsi ostrom idején a török birodalom segédcsapataiként szálltak harcba. 1685-ben azonban Thököly már a török foglya, csapatai átálltak, és várta sorsa jobbra fordulását.

A 20. században több konferencia, tanulmánykötet kapcsolta egybe újra a két jelenséget: az új fiatal fejedelmet és az új égi jelenést. Legelőször tették ezt Köpeczi Béla s Varga Imre kiváló kiadványaikban. Később nem egyértelmű ugyan, de úgy tűnik, mintha a Halley-üstökös 1682-es feltűnésével kapcsolnák össze a politikus üstökösszerű pályáját: 30 év múltán Varga J. János s Gebei Sándor kiadványai pedig már csak a fogalmat használták szimbólumértékkel.²² A mai történettudomány átvette ugyan ezt a jelképet, csak éppen az irodalmi utalásokat, a vers és a külföldi híradások nyelvi és kulturális regisztereinek értelmezését hagyta figyelmen kívül.

Nem foglalkoztak a korabeli protestáns elit körében kialakult szerepével, annak mitologémájával sem. Varga J. János kiváló könyve ugyan egyik fejezetcímében utalt erre, de csak mint történeti köztudalomra. Egy írás erejéig ezért kapcsoltam a történészek közt még élő metaforát és az üstökösökhöz kötődő nézeteket Thökölyhez.²³

Éppen ebből a korszakból hiányzik az új fejedelem, Thököly naplója (1679–1684, illetve 1687–1688 évekből). Valószínűleg magával vihette a törökországi bujdosásába, mint ahogy a többit is a titkos levéltárával, de az is elképzelhető, hogy a fejedelemség születése körüli veszélyes dokumentumokat megsemmisítették. Mivel nem tudjuk, hogyan értékelte Thököly az 1680–1681-es, 1682-es, 1683-as és 1684-es égi jelenségeket, értelmezte-e magára nézve bármilyen módon is, csak a kortársak vélekedésére hagyatkozhatunk.

Kisztei előszava az olvasóhoz (november 22.) és a fejedelemhez (november 28.) nem hagyott kétséget afelől, hogy a magyar Sion romladozó falainak építőjeként tekintett Thökölyre, a vallásszabadság visszaállítóját üdvözölte benne, s ehhez szerencsés és győzedelmes uralkodást kívánt neki az előszóban. Egyetlen azonosítás hiányzik: az üstököscsillag (*cometa*) és a gróf (*comes*) metaforikus képeinek egymásra vonatkoztatása. A fent idézett vers, ahol ez a párfogalom szerepel, 1682-ben keletkezett ugyan, de annak tavaszán,²⁴ tehát példáját egy korábbi üstökösből, talán az 1680–1681-es üstököséből merítette. Patak s Gönc is visszakapta Thökölytől a szabadságát (még ha átmeneti időre is), s a volt pataki diák, gönci lelkész nem választhatott volna jobb pártfogót, mint a fejedelmet; de mégsem applikálta nyíltan rá az égi jelenséget. Amikor a rákövetkező században Bod Péter leírta ezt a kiadványt a *Magyar Athenas*ban, megadta a kulcsot az értelmezéséhez: [Kisztei] „a’ bévett szokás szerint jövendől az Égi jelekből”. Méghozzá olyan kontextusban értelmezte az üstökösöket, hogy az megjeleníti a kor protestáns közgondolkodását, s ez köthető az új országrész fejedelméhez kapcsolt váradalmakhoz.

Thököly fényes pályája valóban analógiája lehet a fenti üstökösnek: hirtelen tűnik fel, a jelenséget érzékelők sokáig latolgatják az útját s célját, majd látszólag eltűnik, de újra visszatér, s végül távozik. Az viszont valószínű,

hogy ha a korban a grófot és az égi jelenést egybekapcsolták, akkor azt már az 1680-as üstökös látványának hatására tették. És mind Thököly politikai pályájában, mind a rá vonatkoztatott üstökösanalógia megszületésében az 1680-as év hozta el a fordulatot. Két év múlva, amikor pályája csúcspontjára egy új országgróf fejedelmeként és Zrínyi Ilona férjeként élt, jelent meg a Halley-üstökös, valósággal az ő különlegességét példázva. Mire az 1683-as üstökös eltűnt szeptemberben, már lezajlott a kahlenbergi csata, s Bécs alól futott Thököly a török segédcsoportokkal haza. Az 1684-es üstökös idején – aminek magyar recepciója nagyon csekély, tehát jelenleg csak távlati párhuzamként idézem – megrikkult körülötte a levegő, s I. Lipót amnesztiát adott, s így tömeges lett az átáramlás a fejedelemtől a Habsburg-táborba. Ezután is sokat változott még Thököly pályája, mely már nem írható le az üstökösök analógiájával, de a fenti példa szemlélteti, hogy mennyire nehéz lehetett a kora újkorban a két jelenséget egymástól függetlenül értelmezni.

Elmélkedés az égi jelekről

Kiszei Péter művének címlapján, majd később a kötet első lapjain többször is visszatérő módon hármasszintű ígért tájékoztatást, melyek mindegyike elvisz az elmélkedés látszólag tisztán filozófiai síkjáról: a Sz. Írási Tudomány (teológiai), Külső Históriák (az emberi történelem példatára) és az Experientia (tapasztalati, azaz csillagászati megfigyelések) alapján. Az elmélkedés ma az esszé fogalmának feleltethető meg leginkább, de modern szemmel is elég kevertséget jelent, ha ezt a terminust teológiai, történelmi és természettudományos elméletekkel bátyázzuk körbe, nem is beszélve a tényleges formáról, amely egy klasszikus kora újkori prédikáció vázára van felépítve.²⁵

Az elmélkedés (traktátus) értelmezéséhez jó felidézni néhány mintapéldát ebből a korszakból, mivel az 1650-es évektől gyakran jelentkező szinkretizmusról van szó. Enyedi Fazekas János kézdivásárhelyi lelkipásztor *Mennyei szó* (1652) című prédikációs kötete műfajilag még az elmélkedéshez, a házi olvasmányhoz áll közelebb, bár szerkezeti vonásai, külső karaktere alapján a prédikáció megszokott jegyeit viseli magán.²⁶ Idős Köleséri

Sámuel váradi tanár, majd tokaji s debreceni lelkész több kötete esetén a címként megjelölt műfaji megnevezés a prédikáció és az elmélkedés, de a szövegek valójában közelebb állnak az exegézishez, az értekezéshez, a fordításparafrázishoz. Az egyházi beszédnek a korban elfoglalt szerepe szerint helyezi el a munkát: prédikáció, annak ellenére, hogy feltehetőleg nem is prédikált róla, vagy nem így (legalábbis ezt egyetlenegyszer sem tartotta fontosnak jelölni).²⁷ Csúzi Cseh Jakab teológiai doktor, dunántúli lelkész *Edom ostora* (1682) című műve olvasóhoz szóló *preliminariájá*-ban (előszavában) jelzi, hogy az egyházi tanítók bölcsen magyarázhatják – a megadott homiletikai (az egyházi ékesszólás tana szerinti) rendben –, a Secularis renden lévő (világiak) pedig olvashatják.²⁸ Azaz a forma egyrészt mint „predikációs mankó” adott (így felhasználhatók az egyes szövegek beszédképzésre), másrészt a magánkegyességi alkalmakra, sőt – a prédikáció forma alapján – a háznépi kegyességre (a lelkész nélküli gyülekezetek számára is felolvasható). Ezek a sajátosságok az angol kultúrkörben ismeretes „conduct book” irodalmat juttatják eszünkbe, az életvezetési tanácsokat, imákat, énekeket is tartalmazó, zsebre vágható kis méretű kegyességi könyveket, mely műfaj a 17. század végén magyar földön is bőséges termést hozott.

Kisztei S. Péter művének felépítése a következő: textus (Jóel 2,30–31) és témamegjelölés, ezek igei summája, a téma exegézisének felosztása (*divisio*) két részre, azokon belül több alponnttal. A *Tanúság* tartalmazza az üstökösfelfogás kibontását, ehhez egy ellenvetést hoz (*obiectio*), s ennek okait négy fundamentummal és számos alponnttal, melyek a világban tapasztalható megrendítő eseményeket egyértelmű bibliai jelekként értelmezi, az Istennek a Bibliában megígért, most bekövetkezett csodáiként. A homiletikai gyakorlatnak megfelelően a bevezető részek gyors egymásutánban következnek, ebben a legmeglepőbb rész az az *exegetikai trouvaille* (Biblia-értelmező megoldás), ahogyan az ószövetségi textus természeti fogalmait egyetlen égi jelenség körülírásaként értelmezi (tűz, víz, vér, köd együtt ábrázolják az üstököst). Van lehetőség metaforikus olvasatra, különösen is, ha az Ószövetségnek az ember és a természeti világ analógiáján alapuló úgynevezett sztereometrikus ábrázolására gondolunk (a testrészek utal-

nak az egészre, természeti jelenségek változásai lelki jelenségekre vonatkoznak),²⁹ és még akkor is, ha a lelkész a saját korának szemléletes képeit hívja segítségül (az olvasó/hallgató jelenének gondolköréből hozott párhuzam közérthetőbbé, maivá teheti a 2000 éves szavak megértését). Az ott álló héber szó (יִרְמוּזִית) jelentése különleges jelek, „bármire” ráérthető, ezért a leszűkítő értelmezése hibás, sőt ez esetben félrevezető Kisztei értelmezése. A Biblia ugyanis említi égi jegyeket néhol, de nem az üstökös fogalommal és nem kizárólagossággal. A textus két versszakában lévő négy fogalomnak egyetlen jelenség részeként való ábrázolása emiatt erőltetett és egysíkú megoldás.

Az első hosszabb rész Kiszteinél az első oknál jelenik meg, amikor híres üstökösöket (és persze nem ilyen néven, de szupernovákat) jellemez a történelmi tanulságaikkal. Ennek *Hasznai* három pontban több alponttal tartalmazza a *Tanúság* logikus és oktató jellegű magyarázatának gyakorlati életre vonatkozó tanulságait. Az első a *Hasznok* közül explicit módon van jelölve (oktat és tanít), a második már csak stilisztikai módon beazonosítható (a „Valóságos magunkban szállást, és sziveinknek keserű meg-esését szerezhet, [szerez-is] mi bennünk, ha meg-gondoljuk...” kezdetű mondat a korban divatos intés, „czirkálás” kategóriájának feleltethető meg). Ennek a romlástoposznak két része van: előbb az 1652-es üstökös és hatása, majd az 1665-ös, 1680–1681-es és 1682-es üstökösök hatása.³⁰ Új lapon és új jelenséggel indul a harmadik *Haszon*, ezzel két részre válik szét a prédikáció: itt nemcsak külsőleg, de belső narratíváját tekintve is megtörik a szöveg. Itt látszik, hogy ez a rész később kerülhetett ebben a formában a szöveghez, nem szervesült a megelőző narratívához. Innentől kerül szemléltetésre iskolás módon (kérdés–felelet) az üstökösökről való vita, előbb feddőz, majd intő haszonnal, számtalan alpontban, és végül az applikáció, alkalmazás a hallgatók/olvasók lelki helyzetére, ami itt egy apokaliptikus véget sejtető elmélkedő résszel zárul.

A prédikáció hasznainak hármas felosztása (tanít, int s vigasztal egy-egy fejezet) a marburgi Andreas Hyperius (1511–1564) homiletikai rendszerét mutatja.³¹ Ez az a legegyszerűbb módszer, amit azóta számtalanszor megkíséreltek a gyakorlati teológusok felülírni, saját korukhoz méltóbb

beszédmodot találni, de ez a technika a legmakacsabbul tovább él, s máig a teológiák legkedveltebb beszédszerkesztési elvének tartják, és ekként tanítják. Kisztei Péter esetében azonban a hyperiusi hármasság lelki alkalmaztatásra koncentráló szerepe elsikkadt: az eredetileg szellemet, lelket és indulatot megérintő típusú ötféle haszonból itt az emberi antropológia háromosztatúsága helyett kettős szisztéma uralja a beszédet. Az első *Haszon* oktat és tanít, ami megoldásként kissé didaktikus. A második rész azonban a klasszikus intés helyett egy történeti párhuzamot mutat be, az 1652-es üstökös hatásának tulajdonítva az 1657–1661 közti erdélyi s partiumi háborús világot. Ez a történeti betét eleve egy intertextuális szövegrész (átemelés egy kortárs prédikációjából), de homiletikailag sem illik ehhez a részhez. A harmadik rész pedig előbb a hosszas cáfoló és feddő haszonban disputál az ellenkezők vélekedéseivel káté formában, majd intéssel kíván megtérésre (*poenitentiával*) indítani. Ez a felosztás és rend nem illeszkedik a magyar földön az 1650-es évek óta tanított és forgalomban lévő elvekhez,³² hanem egy sajátos megoldással a lelki ráhatást megspórolta, s iskolai oktatással, a prédikációt pedig moralizáló olvasmánnyá tette.

A második *Haszon*ig terjedő rész az előbbi üstökös leírás (iránya, nagysága alapján) az 1680–1681 fordulóján észlelt jelenségnek szól, a harmadik *Haszontól* a végéig pedig 1682 augusztusára–szeptemberére vonatkozik. A Halley nevét viselő periodikus üstökös pedig teljes bizonyossággal az 1682. évi tűnemény volt. Edmond Halley ugyanis 1705-ben az 1682. szeptemberi feljegyzéseit és egyéb írásokat (például Newton gravitációs elméletét, Kepler bolygótanát etc.) és megfigyeléseket felhasználva vont le a következtetéseit, és állapította meg az ellipszis alakú pályán, körülbelül 76 éves periódusban mozgó üstökös jellemzőit. Egyébként nem ez lenne az egyetlen lejegyzése a Halley-üstökös megjelenésének, látták még Sopron, Lőcse, Brassó és Érsekújvár városaiból számosan, s erről egy magyar nyelvű, vékony kis csillagászati kiadvány is megemlékezik. Sajnálatos módon azonban ez az összefoglalás sem idézi Kisztei művét, pedig cím alapján könnyedén rá lehetett volna keresni.³³

Ez alapján úgy tűnik, mintha csak a korábbi esetet kívánta volna értelmezni a lelkész, hiszen a felépítés nem változott, de a harmadik *Haszon*

mind tartalmilag, mind terjedelmileg látványosan kibővült. A címlap szerint Kisztei a beszédét két részben s két hét különbséggel prédikálta el (még a Halley-üstökös megjelenése előtt, márciusban). A kiadvány előszavai november 22–28-án készültek el (bőven a nyári Halley-üstökös után), s ez jelzi, hogy elegendő ideje maradt a lelkésznek arra, hogy a kiadvány szövegén még változtathasson. A szöveg jelzett bővülése azt mutatja, hogy Kisztei élt ezzel a lehetőséggel, időközben kibővítette a prédikációját, de a szerkezeten már nem változtat(hat)ott. A szöveg valószínűleg már elindult a kiadvánnyá válás útján. Az év utolsó hónapjára elkészült mindkét előszó, de a megnövekedett lapszám nyomtatására idő kellett, s ezért kerülhetett sor az egész kötet összeállítására csak az 1683-as év elején.

A két üstökös értelmezése is más és más tanulságot kapott. Az előbbi még Thököly felívelését bizonyítja, a második már a növekvő török veszedelemet. Még most Kassát török segítséggel megvettük, de „még most egyszer kezünkél meghagya, Isten csudálatos igazgatásabol; de ha reá gondot nem viselünk, és másodszor talál segítségre jöni, Félek rajta, (s’ adgya-is Isten!) hogy ugy ne járjunk véle, mint ez előtt mint egy száz negyven esztendőckel *Budával* járának régi Eleink”.³⁴ Emiatt sem lehetett felhőtlen pozitív, hódoló jellegű az ajánlásban megszólaló *laudatio* (dicsérő beszéd), hiszen míg az előző retrospektíve adott magyarázatot (az égi jelek jelölte esemény már bekövetkezett, s a visszatekintő értelmezés megtalálta benne az okát), a későbbi, időben az írás jelenéhez közelebb álló égi jelenség értelmezése jövődőlés, apokalipszis, vágyó betekintés az eljövendőbe, a leplek mögé nézés, ami keresztény emberként csak váradalom lehet, de nem bizonyosság.

Hasonló megoldást láthatunk egy másik korabeli beszédben is. Kassán Lippóci Miklós, Thököly evangélikus udvari lelkésze 1682. augusztus 17-én tartotta meg templomszentelő beszédét, de ilyen kérdéseket még nem érintett.³⁵ Rá egy hétre tűnt fel a Halley-üstökös. Nem tudjuk, hogy Lippóci változtatott-e a szövegén a kiadásig vezető úton, de egy biztos, a megelőző történelmi események őt is megrendítették. Győzelmi beszédet kellene tartania, az új fejedelmet (és az új fejedelemséget) köszöntenie tábori lelkészként, mégsem tud felhőtlen örömmel ünnepelni: a prédikáció címe

jubileumra utal, ünnepi megújulásra, de nem hozsánnával ér véget, hanem azzal, hogy mindenkit bűnbánattartásra szólít fel.

Fundamentalista exegetikai olvasat

Miután megvizsgáltuk Kisztei szövegszerkesztési, homiletikai rendjét és a szövege születésének kontextusát, megállapítható, hogy az üstökös és az új fejedelem analóg egymásrautaltsága, egymásra olvasása könnyedén összeállhat az olvasó fejében (jóllehet ilyen direkt kinyilatkoztatást a narráció sehol nem tett): ehhez a keretet a kor divatos fóruma, a prédikatori megszólalás és a világ magyarázatának vallási modellje szolgáltatta. Prédikáció formában olvasható prédikatori, prófétai értelmezése ez az Isten világba küldött jeleinek. Ezt hangsúlyozza az előszónak az *exempluma* (példázata), amelyben Lajos király még az asztrológusokat is helyre intő, az isteni rendet jól értő megszólalását idézte fel.³⁶ A király mellett álló, az Isten szavát tolmácsoló követnek, prófétának (lelkésznek) a beszédhelyzetét emelte ki Kisztei, amikor az 1680-as üstökös aktualizálására tett kísérletet, s Medgyesi Pál 1660-as kötetnyitó előszavának hangján szólalt meg (de sokkal kevesebb eréllyel és pátosszal):

S' hát már tovább reménlhetünk-é jobb időket? Adná bár a' nagy kegyelmű Isten, hogy érhetnénk már valaha sok siralmas romlásink után ollyakat! De tartok attól, (s' adgya Isten hogy ne profétálljak!) hogy Idvözitőnk szavai szerint, még *mind ezek-is*, az eckédig rajtunk esett sok siralmas romlások, pusztulások, vér-ontó hadakozások, hábóruságok, éhség, döghalál, etc. *csak kezdetei ne lettenec légyen*, mind ezeknél sokkal nehezebb, reánk következhető nyomorúságoknak.³⁷

Az *Üstökös csillag* című beszéd címével és intencionált narrációjával is figyelmeztető jel kívánt lenni a rossz előjelekből kikövetkeztethető eseményekre, melyeket elsősorban Thökölynek kellett értenie és alkalmaznia.

Megtalálható itt a középkori bűnértelmezés, mely az égi jelek bibliai alapon deuteronomista (ószövetségi írásmagyarázati elmélet) rendjéből

indul ki (a rossz helyzet az Isten büntetésének eszköze). Erre utal a kiadvány elé írt Almási Péter-féle beköszöntő vers is, a csillagok jelölte hármas veszedelemre. Ez a történet a 2Sám 24,11–25 alapján közismert középkori exemplummá, gyakori prédikációpéldává vált, még közmondás is született ebből (*famis, bellum, pestis: tria Davidis mala* – éhség, háború, dögvész: Dávid három csapása). Kisztei kortársa az ország másik részén Csúzi Cseh Jakab, a soproni országgyűlés idején a református rendek prédikátora, aki az *Elmélkedéseiben* ehhez hasonlóan Isten háromágú ostoráról (éhség, ellenség vagy pestis) beszélt.³⁸ A közép- és kora újkor pestisértelmezéseinek az alapja ez, de összekapcsolták a reformáció idejétől újra az apokalipszis négy szint képviselő lovasaival, s a legvégsőként a halál kapott egy önálló platformot jelképekkel, saját műfajokkal.³⁹

Teológiai háttéranyaga a korai olasz svájci (Zanchius) és kortárs németalföldi (Voetius) ortodox vonal elemzéseire épül, melyek a biblikateológiai úgynevezett általános kijelentés fogalmát vették alapul, hogy „igazán mondattatik e’ *Világ a’ Természet Könyvének*”.⁴⁰ S a török pusztítása is „a’ természet szerint való Pogányság” kifejezéssel deuteronomista felfogást mutat: a bűneinkért hozta ránk Isten a pogányt, s vette el végvárainkat. A többi szakirodalmi anyag inkább csak példatárként szolgál (Josephus Flavius, Lycosthenes, Pareus, Peucer, Rolevinck, Sennert), és bibliai konkordanciákból felépíthető szövegépítkezést sejtet. Ez a szemléletmód régies már ebben a korban is, látványosan *domidoctus* műveltséget takar (mint aki nem látogathatott külföni egyetemet), és a történelmi tévedések és exegetikailag nem helytálló párhuzamok ennek a tudást kegyességgel pótoló beszédmódnak a sajátjai. Az 1665-ös üstökös következménye lett ekképp a gyászévtized, s költői kérdéssel zár a példálózás, mely üresen cseng ezután:

Gondollyátok-é, hogy ez az 1680 dik esztendőbeli rettenetes nagy üstökös Csillag csak semmiben múlték-el; és hogy az nem fenegetőző újja lőtt volna Istennek, e’ mi bűnös Nemzetünk ellen kivált-képpen? Ingyen csak elméjében sem tűnnyék az senkinek, s’ ne felejtse könnyen el ezt az üstökös Csillagot.⁴¹

A Kisztei-szövegben korabeli párhuzamok idéződnek fel. A prédikáció formája azt kívánja, hogy a magyarázat után a *Tanúságok* következzenek, melyeket a lelkész igen röviden zárt le, s a második *Haszon* intése egy ki-fejezett kompiláció. Ezek a részek a kor neves sárospataki prédikátorának, Medgyesi Pálnak a prédikációit visszhangozzák. Az 1657. év fordulópont katasztrófajellegét hangsúlyozó több beszédében hasonló szövegek találhatók, melyeket panelként sokan idéztek a 17. század végén beszédekben és vallomásokban egyaránt, az erdélyi reálpolitikus kancellár Bethlen Miklóستól a debreceni, enyedi, szatmári, váradi városi jegyző krónikáin át id. Köleséri Sámuel prédikációiig. Az elfogyó nemzet allegóriája ötször fordul elő kisebb változtatással a gönci lelkész szövegében. „Höld fogytára jutott Hazánknak, s’ abban szintén el-czondorlott Nemzetünknek (...) temető sirod felé közelgető, sőt már koporsód szélén fekvő életed táján szintén csak haló félben lévő édes Magyar Hazám s’ Nemzetem!”⁴² A rákövetkező rész, mely az 1657 eseményeire való reflexiót idézi meg, szintén Medgyesi Páltól való, egy híres temetési beszédéből illesztett ide ugyanis egy teljes lapnyi szövegrészt (melynek közismert szófordulata: „Véressék még a’ kőfalak”).⁴³ Így Medgyesi alapján bővítette tovább halmozással Kisztei a török által elvett végvárak listáját (Karánsebes, Lugos 1657-es elveszése után Érsekújvár 1663-as megvívása folytatta a motívumsort).

Kisztei több történeti példát hozott égi jelenségekről a generalizáló üstökös fogalom alatt. Megemlítette a Krisztus előtti 300, s a Krisztus születése utáni 138 üstökös, egyet-egyet következményeivel is vizsgálata tárgyává tett az *Obiectio* 1. pontjában.⁴⁴ Ezeket a számokat megtaláljuk Komáromi Csipkésnél is, épp így egymás mellett,⁴⁵ s mindkettőnek a forrása a zürichi tudós lelkész Lavater katalógusa és Alsted enciklopédiája. Kisztei általában hivatkozott az európai latin nyelvű üstökös-szakirodalom számos forrására, de főleg olyan alapművekre, melyekből idézhetett újabb szakmai értékeléseket, így például Gisbert Voetius *Exercitatio de Prognosticis Cometarum* című művére (1665) és a zürichi Johann Heinrich Heidegger összefoglalására. Voetius utrechti professzor, lelkész, s rossz anakronizmussal élve fundamentalista felfogású teológus, Heidegger pedig zürichi egyháztörténész volt. Kisztei az egyiktől a kegyes nézőpontot, a másiktól a

történeti példákat vette át. A magyar lelkész a teológiai írások mellett utalt a nemzetközi csillagászati ismeretekre is. Az egyik oldalon álltak ugyanis a humanisták (Dudith András, Erastus, Grynaeus és Squarcialupus), a másikon a Kiszteivel egyező véleményen lévő kálvinista ortodoxia talaján álló teológusok (Zanchius, Pareus, Szegedi Kis István, Heidegger, Voetius, Libavius). A tudósok előbbi sora azonban Komáromi Csipkés Györgynél ugyanígy található, aki az ő véleményüket Gisbertus ab Isendoorn könyvéből idézte;⁴⁶ a második sor felvonultatásában pedig (s ezt jelölte Kisztei is) Voetius alapján haladt. Eszerint tehát korának teológusait idézte, de válogatva csak a saját nézőpontjából hasznos véleményeket.

Ha a kor neves természetfilozófusainak a középkor látásmódjához képest merőben új téziseit keressük, egyből szembeötlik az előszó nyíltan vállalt Descartes-idézete. Ez azonban a gondolkodás természetére vonatkozik, s nem a fizikai világ leírására. Kisztei megoldása hasonló úton járt, amikor sorra vette (reflektálatlanul) a Halley-üstökös több megjelenését (Kr. u. 837; 1682), de semmilyen tudatos természettudományos fogalmi elhatárolást nem tett a sok jelenség közt, szemben Komáromi Csipkéssel, aki viszont sorba vette Tycho Brahe, Comenius, Alsted elképzeléseit az üstökösök anyagát, irányát, gyakoriságát elemezve. Azaz Kisztei jobbára teológus maradt, de szemléletében érzékelhető az új kijelentésre váró szemlélet, ami valamiféle misztikus vonulatot sejtet, de ez végig megmarad a voetiánus látásmód terepén. Külföldi tanulóúttjáról nem tudunk, idézett szövegei itthoni könyvtárak állományában is fellelhetők voltak. Ennek megfelelő a tudományos szemléletének a látletele: jó a képzettsége, de nem elég korszerű a látásmódja. Amit pedig legfőképp elutasított: az a kortárs magyar elődjének, Komáromi Csipkés Györgynek a szemlélete. Szimbolikus a váltás: a megelőző magyar tudós üstökösökről szóló művének záró exempluma (Lajos király véleménye a jósátookról) lett Kisztei nyitó története.⁴⁷

Komáromi Csipkés György karteziánus olvasata

Komáromi Csipkés György (1628–1678) debreceni professzor, majd lelkész ítéletével, csillagászati felfogásával Kiszteié nem fért össze. Az 1665-ös értekezésnek, amely a debreceni lelkipásztornak az 1664–1665-ös üstökös feltűnéséről írott magyarázatát tartalmazza,⁴⁸ szerzőjét azért takarta a névtelenség Kisztei utalásaiban, mivel az egykori tudós iránt érzett megbecsülése nem engedte meg neki annak nyilvános támadását: „azon b[oldog] e[mlékezetű] tudós embertul (kit becsületből említec) ellenkező értelemben vagyoc”.⁴⁹ Komáromi Csipkés György a latin nyelvű hitágazatok magyarázatában s ezek tömör magyar változatában, az *Igaz Hit* című kötet ünnepekre és egyéb alkalmakra írt, 1658–1664 között elmondott 241 prédikációjában másként nyilatkozott a jóslatokról. Az utolsó ítéletről szóló három beszéd három különböző textust magyarázott, a harmadik (sorrendben a 229. prédikáció) a 2Pét 3,10 alapján szólt a félreértésekről, félremagyarázásokról, a bibliaellenes jóslatokról. Ebben a beszédben – amely az *Igaz Hit* vegyes, azaz alkalmi prédikációi között a kötet legvégén található – olvashatjuk az 1657. évben bekövetkezett csapásokra utaló szöveg-részt: mintha még ezt a dogmatikai értékelést szükségesnek érezte volna Komáromi Csipkés feltétlenül hozzátenni a nagyra növekedett kötethez. Ebben a Gregor Richter (1560–1624) görllitzi lelkésznek az *Axiomata politica* című művében kifejtett elgondolását említette meg a tudós lelkész (a Teremtés után 1656 esztendővel a vízözön, majd ugyanennyivel az utolsó ítélet következik), majd ennek az elméletnek a kritikáját fogalmazta meg.⁵⁰ Árnyaltan célzott arra, hogy babonaságnak tartja ezt: „mások 1711-re teszik, hihető ezek-is hamisságban maradnak”.⁵¹

Ez a tömör összefoglalás egyrészt csak a lelkési segédanyaghoz méretezett mennyiségű megoldás volt, másrészt az üstökös még csak ezután jelentkezett (1664. december 14-én és 31-én), s Komáromi Csipkés 1665-ös írása előszavának tanúsága szerint ezt követően érkezett a felkérés a debreceni városhoz (1665. január 2.) Wolf Friedrich Cob von Nüdingen (1610–1679) szatmári várparancsnoktól, hogy küldjék el hozzá a Hibner nevű csillagászt.⁵² A kis kötet előszava február 5-én született, a formálisan levéljellegű

traktátus január 13-án lett lezárva, vagyis a szerző a gondolattól a nyílt levél lezárásáig eltelt 11 nap alatt megírta, s egy hónap elteltével már a nyomdai korrektúrához is megvolt a szöveg. A narrációja elején leszögezte, hogy nem csillagászati, hanem teológiai ítéletet fog mondani. Megbecsüli az asztronómiát mint az elméleti filozófia egyik ágát, az asztrológusok közül pedig csak azokat kárhoztatja, akik „az ő rettenetes jövőndő mondásikkal, és iszonyú csudálatos prognosticalasokkal, el-ijesztik, rémitik, és csak nem a kétségben esésnek veszedelmes örvényében ejtik” az Isten népét.⁵³ Az előszavainak a dühe, az a modor, ahogyan a szövegben végig az asztrológusok jóslatot mondó köre ellen ágált, áll az egyik oldalon, míg az asztronómiai fogalmak és a csízio antropológiai rendszerének leírása (az ég 12 háza, az erőben/otthon/vesztésben lévő tulajdonságok, nap/holdfogyatkozások, együttállások, álló s bujdosó csillagok) a másik oldalon. S ez a tudás bizony teljességgel hiányzik Kisztei művéből.

Ennek hátterét a különböző szintű tudáson és kegyességi felfogáson kívül egy kivételes eset mutatja ékesen. Az előszóban plasztikusan ábrázolt jelenet szerint a lelkész újév másnapjának estéjén apósánál, Dobózi István főbírónál vacsorázva hallott arról a bizonyos asztrológusról, aki miatt nekiült megírni az elemzését. A szöveget a szatmári várkapitánynak dedikálta, hogy az ne higgyen ilyen ámítóknak. Ha a megírás indoka s a jóس felkeresése nem városi szinten merült fel, hanem csak familiáris közegben, akkor az informális jelleg miatt az írás mögötti indulat oka nem az asztrológia elleni elvakult vallási fanatizmus, hanem egy speciális helyzet. Az a bizonyos Hibner valójában Israel Hiebner/Hübner (1619–1668), az erfurti származású matematikus, csillagász, orvos, aki prognosztikonokat és öröknaptárt készített, s 1661–1665 közt Eperjesen, 1665–1668 közt Szebenben dolgozott. Életében jó néhányszor meghirdette a világvégét (az 1657-es *Natur-kalendert* úgy ajánlotta, hogy nem biztos, hogy el tudják már olvasni),⁵⁴ ebben az időben éppen 1666-ra jövőndölte ezt.⁵⁵ Emiatt horgadt fel Komáromi Csipkésben az indulat, s az ekkor, 1665. január elején még látható üstökös kapcsán írta meg tájékoztatásul az értelmezését a szatmári várparancsnok és saját hallgatói számára: világvége nem volt 1657-ben (Szilvásújfalvi Anderkó Imre, Richter, Hübner), s nem lesz

1666-ban (Hübner) és 1711-ben sem. Hübnernek ez a műve gyorsan megjelent Debrecenben még az írás évében, 1665-ben, a hitágazatokat taglaló *Igaz Hit* címet viselő kötete pedig a rákövetkező esztendőben, és még hozzá Szebenben, párhuzamosan az 1666-os kalendáriummal (amiből mára nem maradt fenn példány).

Ezért Komáromi Csipkés végig precízen hivatkozta forrásait, alpműveit is nevesítette: az ókori Josephus Flavius-corpuson és id. Plinius *Historia Naturalis*án kívül reneszánsz tudósok, Johannes Magirus (1560–1596) *Physiologiae Peripateticae libri sex* (1597), Clemens Timpler (1563–1624) *Metaphysicae Systema methodicum* (Steinfurt, 1604) vagy *Physicae Seu Philosophiae Naturalis Systema Methodicum* (Hannover 1605) című kiadványait házi könyvtárában olvasta,⁵⁶ és közvetve használta Julius Caesar Scaliger (1484–1558), Bartolomeus Eustachius (1500/1514–1574), Hieronymus Cardanus (1501–1576) s Tycho Brahe egy-egy írását. Megidézte a közkézen forgó kalendáriumokat és csíziókat is, például Mátyás király csillagászának, Regiomontanusnak egy csízióját, vagy a nagyszombati Astrophilus 1661-es és 1663-as kalendáriumát.⁵⁷ Megnevezte Dudithot is, akit – Zemplén Jolán szerint – szemléletében híven követett.⁵⁸

Saját korának tudósai közül a neoarisztotelianusok műveit forgatta: egyrészt a német (főként wittenbergi és marburgi) vonalat vette alapul (a wittenbergi rektor Johannes Sperling *Institutiones physicae*jét, Keckermann *Scientiae Metaphysicae Systemá*ját [ebből a zürichi Lavater üstököskaológusának folytatására és Scaligerre hivatkozott] és Alsted enciklopédiájának 13. s 17. könyveit [ebben Libertus Fromond művét citálta] olvasta), másrészt természettudósok műveit (a németalföldi karteziánusok munkáin át [Gisbertus ab Isendoorn *Medulla physica*ját s Henricus Regius *Fundamenta Physices*ét]), a magyar kötődésű misztikus, Comenius fizikai világra vonatkozó meglátásáig.⁵⁹

Az említett tudósok véleményét rendben végigvette: ezek a nagyvonalú összegzések pedig azt a hatást keltik, hogy az asztronómiai tudás és a teológiai megítélés terén sokkal inkább lehet bizonyosat mondani a legtöbb kérdésről, a jövőndőlő asztrológiával ellentétben. A debreceni lelkész elismerte a Kisztei által támogatott neves kálvinista tudósok egy-

egy asztronómiai exegézisét (Pareus, Kálvin, Voetius), de végig azzal a fenntartással, hogy ha a Biblia sem ad iránymutatót egy kérdésben, akkor nekünk sem szabad ilyen nem lényegbevágó etikai kérdésben a hit bizonyosságával nyilatkoznunk. Hübner és Komáromi Csipkés sem élték meg az 1680-as éveket, de Kisztei akkori üstököselemzései sem okozhattak fordulatot a hazai tudományos gondolkodás történetében. Ami közös azonban mindhármukban, az megy tovább a következő korszak szemléletében: a descartes-i gondolkodásbeli fordulat s a természettudomány newtoni modelljének kiépülő világában éltek, s ennek elmélyülése általánosan érvényesült a 18. században, mely új, racionálisabb világmagyarázati modelleket hozott létre.

Az 1680–1681-es jelenség magyar megfigyelői

Az 1680–1681-es üstökösről szóló szövegekkel eddig nem foglalkozott a hazai szakirodalom, valószínűleg nem tartották őket jelentősnek. Ezt jelzi, hogy bár néhány tanulmány hivatkozik egy-két kora újkori megfigyelőre (Kiszteire és Bethlen Miklósrá), de nem kerültek ebből a szempontból a művelődéstörténeti kutatás homlokterébe.⁶⁰ Néhány példát mutatok fel, hogyan jelenítették meg magánjellegű feljegyzések az 1680 decemberében megjelent üstököst. Láthatta Debrecenben és Göncön is bárki távcső nélkül, ezt követte 1682-ben Halley üstököse: nem véletlenül kerülhettek tehát egymás mellé Kisztei beszédeiben.

Az 1680-as év hosszú idő után kiváló bortermést és rengeteg változást hozott.⁶¹ Az ez évi üstökös jelentőségét mutatja, hogy az égi jelenség leírása megtalálható számtalan különböző forrásban, a debreceni polgár, a kassai jezsuita és a török krónikás szövegéig. Az erdélyi nemesek körében találunk egyszerű rögzítést és politikai allúziót is. Teleki Mihály unokaöccse, Czegei Vass György a diáriumában (naplójában) ekként jelenítette meg ugyanezt: „[1680] 22. Decembris. Kezdet láttatni az égen dél felé egy igen nagy üstökös csillag, melynek csillaga nem igen nagynak láttatott, melynek nagyságához hasonlóra régi öreg emberek is nem igen emlékeztek.”⁶² Az erdélyi kancellár, Bethlen Miklós önéletírásában az ország sorsának metaforáját

látta benne. Teleki Mihálynak szóló intését egy Rhédei Ferencsel folytatott beszélgetéséből idézte meg az emlékiratíró: „Valamint a nem régen látszott üstökös csillagnak (volt ez in anno 1680.) nagy farka vala, hogy ennek a hadakozásnak is úgy leszen, bizony elhat ez még Erdélyre. Azért felix civitas, quae tempore pacis cogitat de bello [Boldog az a polgárság, amely a béke idejében gondol a háborúra].”⁶³

A fél évszázaddal későbbi névtelen török krónikásnál érthető okokból már csak az adat maradt: „1680. december hónapjában egy hatalmas nagyságú üstökös csillag tűnt fel, melynek csóvája 60 foknyi távolságot ölelt át, és nyolc héten keresztül volt látható.”⁶⁴ Az 1740-ben keletkezett *Madzsar Tarihi* szerzőjéről alig tudunk valamit, és török krónika lévén, a műből nem derül ki, honnan származhatott annak szerzője és annak előismerete, azaz milyen forrást használhatott. Feltehetőleg az 1690-es török betöréskor elrabolt magyar, partiumi és ezen belül is valószínűleg debreceni szerzőről, de legalábbis debreceni évkönyv vagy krónika felhasználójáról lehet szó. Közvetett indokunkra egy példa hadd álljon itt: rögtön az üstökösadat után olvasható: „1681-ben az erdéli Barasóban [értsd: Brassó] hatalmas földrengés pusztított el széles területet, Madzsarisztánban pedig Debrecsin városának a felét tűzvész pusztította el.”⁶⁵ Debrecenben ezekben az években újra lángra lobbantak a máglyák, és egy férfi és egy tucat nő vesztette életét boszorkányság vádjával, a titkos tüzesetek és boszorkányság vádja miatt.⁶⁶ Mindenesetre egy ilyen regionális hír, mely a tiszántúli város lelkivilágának megingását jelzi, nem tarthat igényt a török általános érdeklődésére, hacsak nem maga a szerző-szerkesztő érdekelt benne.

A fiatal debreceni collegiumi praeceptor, Debreceni Ember Pál naplója (a *Wade mecum* 1681. január 16-val zárul) rögzítette az eddig ismert legteljesebb leírást.⁶⁷ „1680. december 22., 23. stb. napjain egy nyugatról észak felé haladó igen fényes üstökös tűnt fel, amely este hosszan lándzsaként csillogott. És Isten a tudója, mit jósol, mivel a történészek által ismert dolog, hogy üstökös sohasem ragyogott fel anélkül, hogy éhséget, háborút, dögvést vagy más romlást ne jelzett volna előre. Mégis Isten azt mondja (Jer 10,2), hogy az égi jelenségektől ne rettegjete; mint-hogy azoktól a pogányok rettegnek, e tekintetben a kötelesség: Istenhez

fohászkodni, hogy ne hozzon halált és pusztulást, miként a régi jeruzsálemi üstökös.” A korabeli történetek közül a szerző alig emelt be valamit naplójába: az egyetlen kivétel az üstökös feltűnése, melyet a napló formai jegyeihez képest bőven jellemzett. A latin nyelvű bejegyzésben leírta az üstökös feltűnésének pontos idejét és annak alakját, továbbá arra figyelmeztetett, hogy az üstökös csapások elkerülése végett Istenhez kell könyörögni. Az utolsó mondatában a Jeruzsálem pusztulását előre jelző üstököst is megnevezte.

A teológiai kontextus érthető, a feljegyzésben idézett Jeremiás, (a jelöletlenül megszólaltatott) ószövetségi történeti utalások és a Josephus Flavius-citátum (a jeruzsálemi üstökössel) minden, a témába vágó szakirodalomnak alapeleme. A szöveg szépen építette be a teológiai értelmezést a látvány leírásába, utóbbi nem szokványos eleme a hasonló morális célzatú műveknek. A jelöletlen bibliai idézetek (2Sám 24,13; 1Krón 21,12–13; Jer 10,2) a sorscsapások elviselésének klasszikus bibliai argumentumát szolgáltatták. A lélektani helyzetet a korabeli református történelemszemlélet határozta meg. Különösen becses ez a leírás, amennyiben figyelembe vesszük, hogy ez a naplófeljegyzés az első részletező leírás magyar részről erről az üstökösről. Általában szűk a forrásanyag és a leírás maga is. Debreceni Ember Pál vademecumát részletezettség szempontjából követi Csányi János soproni polgár naplójának a feljegyzése a Halley-üstökösről.⁶⁸

Ezt a lelki válságjelenséget erősíti meg az a tény is, hogy milyen prédikációk hangzottak el ebben az időben a debreceni szószékről. Az említett Ember Pál-féle *Wade mecum* megőrizte egy ótestamentumi könyv, mégpedig az *Énekek Éneke* teljes magyarázatát prédikációk szerint lebontva, amelyek a debreceni központi templomban hangzottak el. Más forrásból pedig tudjuk, hogy a debreceni lelkészek 1683 szeptemberére befejezték a Biblia hátralévő ótestamentumi részének magyarázását is.⁶⁹ Tehát 1680 augusztusától a prófétai könyvek következtek, mégpedig Ézsaiás próféciai. Amikor az üstökös megjelent az égbolton, az Ézs 29–36. fejezeteket magyarázták a lekipásztorok: a Jeruzsálem fölötti ítéletről és végül a város megmeneküléséről. Az asszír támadást (Kr. e. 701) a próféta Isten büntető eszközeként vonatkoztatta a népre, ám még az utolsó

lehetőséggel élve megtért a nép, Istenhez fordult, igaz istentiszteletet és megszentelődést vezetett be. A 17. századi Debrecenben a prédikációk a pusztulás rémét vetítették elő: ha nem tér meg a nép, és az előjeleket nem veszi komolyan, eltörli Isten a föld színéről: Ember Pál naplója a látvány leírását bibliai keretben helyezte el, a megtérésre, a belső építésre helyezve a hangsúlyt.

Debreceni Ember Pál collegiumi diákkori naplójának üstökös megjelenítéséhez több korrelatív forrásközlőt találtunk: egy református lelkészt, egy református erdélyi kancellárt és egy valószínűleg debreceni származású (tehát ismét csak egyező felekezeti hátterű) török krónikást. Ez a leírás egyértelműen azonosítható a C/1680 V1 néven ismert üstökössel.⁷⁰ A történeti Magyarország területéről amúgy sem gyakoriak a hasonló híradások, bár a 17. században megszorodtak az üstökösökről szóló tudósítások.

Zárszó

Ez a C/1680 V1 elnevezésű üstökös különös jelentőséggel bír a kometográfiában: ez az első, teleszkóppal felfedezett üstökös. A német csillagász, Gottfried Kirch adott róla elég hamar és meglehetősen pontos leírást (*Neue Himmels-Zeitung*, Nürnberg, 1681), s a kométa sokáig az ő nevét viselte.⁷¹ Szabad szemmel nézve is olyan hatása volt, hogy a szakirodalomban egyszerűen csak „a nagy üstökös” néven emlegették. Ilyen módon tehát a 17. század leglátványosabb üstökösének a Fülöp-szigetektől a kínai, spanyol, angol megfigyelőkön át egészen a mexikói indiánokig számtalan adatolója van. Két példa az ismertségére. Newton és Flamsteed vitázott rajta, a newtoni rendszer próbája volt ez az üstökös. A hétköznapi megfigyelők közül egyet emelünk ki: a holland költő, polihisztor Constantijn Huygens az egyes fázisait is megénekelte a jelenségnek, januárban s februárban (hat versben, latin s holland nyelven), majd *Cometen-werck* vagy *Cometerii* címen még áprilisban is írt e témában verset.⁷²

Mind a szakmai közvéleményt, mind a nagyközönséget foglalkoztató látványosságról van tehát szó, melyről rengeteg kiadvány s még több feljegyzés született. Brüning katalógusában, mely a kezdetektől az ezredfor-

dulóig foglalja össze az üstökösökre vonatkozó tudományos méréseket és tanulmányokat, az itt tárgyalt 1680-as üstökösre majd 300 tételt tartalmaz (1300–1598. szám).⁷³ A csillagász észlelése és a prédikátor értelmezése egyaránt bekerülhetett ebbe a katalógusba. Sajnálatos módon a magyar üstökösleírásokat tartalmazó kiadványokról (a Komáromi Csipkés György és a Kisztei-féle traktátusról) nem tudott a kötet, csupán a humanista Dudith András jóval korábbi esethez kötődő írásáról.

A különleges égi jelenségek hatása – úgy tűnik – minden korban hasonlóan mutatkozik.⁷⁴ Az 1680-as üstökös egész Európát megmozgatta, még hét év múlva is vitatkoztak egyes megfigyelések pontosságán vagy éppen a jelenség lehetséges asztrológiai hatásain. Molnár István 19. századi író saját folklórgyűjtését az üstökös-közmondásról 1866-ban ekként értékelte: „’Üstökös föltünése az égen háborút, vagy döghalált jövendöl.’ A königgrätzi csatáról és idei koleráról, ugy látszik, megfeledkezett üstökös ő ki-gyelme.”⁷⁵ Láthatóan a köztudalom még mindig azt az ószövetségi dávidi hármass büntetést kapcsolta az égi tűneményhez (az éhség kivételével), mint annak kétszáz évvel korábbi laikus megfigyelői. Korunkban pedig ismét megrövidült ez a közmondás, s a döghalál maradt el belőle: de a Halley 1986-os megjelenésében a néphit így is legalább a nagy változások előjelét látta.⁷⁶

*Kálvinista üstökösök – Kisztei Péter
Üstökös csillagának világa*

- 1 KISZTEI S. Péter, *Üstökös csillag...*, Cassan, Bosytz István által, 1683 (RMK I. 1298); megtalálható: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, RMK 751; Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, D 824 (teljes), D 527 (sérült); „Lucian Blaga” Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár [az Erdélyi Múzeum könyvtárából], BMV 7458.
- 2 Például KÖPECZI János, *Disputatio philosophica de cometis...*, Leyden, haer. Elsevir, 1666 (RMK III. 2342); méltatta: R. VÁRKONYI Ágnes, *Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711) = Erdély története három kötetben: Erdély története 1606-tól 1830-ig*, II, szerk. MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán, Bp., Akadémiai, 1988, 942.
- 3 A csízió eredetileg 24 verssorból álló öröknaptár.
- 4 BOD Péter, *Magyar Athenas*, Nagyszeben, [s. n.], 1766; kiad. TORDA István, Bp., Magvető, 1982 (Magyar Hírmondó), 143; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VI, Bp., Hornyászky, 1899, 44; HARSÁNYI István, *Kisztei Péter élete és munkája*, Sárospataki Református Lapok, 6 (1910), 325–327, 345–347.
- 5 ESZE Tamás, *Kisztei S. Péter = Uő., Jeltelen sírok: Levéltári adatok református lelképásztorok életéhez 1638–1708*, Debrecen, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1941 (Theológiai Tanulmányok, 69; Csikesz Sándor Emlékkönyvek, 2), 7; MONOK István, *A gyöngyösi református gyülekezet lelképásztorai és tanítói 1557–1710*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1986 (A Ráday Gyűjtemény Füzetei, 1), 27.
- 6 *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, szerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 2000,² (a továbbiakban *ÚMIL*) 1145 (Varga Imre).
- 7 „Kisztei Péter göntzi pap, az üstökös tsillagrol irt egy munkát, valami üstökös tsillag támadása alkalmatosságával. Nyomt. Kassan, 1683. 8. részben”, lásd *Erdélyi*

- könyvesházak: 1563–1757: A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete: Végyes források*, s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1994 [1995] (Adattár 16–18. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 16/3), 9, B-jegyzék, 50.
- 8 HARSÁNYI István, *Kisztei Péter ref. lelkész két prédikációja 1682-ből*, Sárospataki Református Lapok, 6(1910), 115–117; 125–126; 275–276; KISZTEI Péter, *Üstökös csillag. Kassa, 1683*, kiad. HARSÁNYI István, Sárospatak, Dani és Fischer, 1910; Uő, *Kisztei Péter élete és munkái*, Sárospatak, Dani és Fischer, 1910.
 - 9 FRISNYÁK Sándor, *Borsodi földrajzírók a XVI–XIX. században*, Borsodi Földrajzi Évkönyv, 2(1959), 44.
 - 10 BATTÁ István, *A magyar nyelvű fizikai irodalom története 1867-ig*, [s. l., s. n.], 1922, kiad. GAZDA István, Bp., Magyar Tudománytörténeti Intézet, [s. a.], 22; KELÉNYI B. Ottó, *A magyar csillagászat története*, Bp., [s. n.], 1930 (Csillagászati értekezések, I/2), 8.
 - 11 ESZE, i. m.; MÁRKUS Mihály, *Komáromi Csipkés György Magyar Bibliája*, Theológiai Szemle, 21(1978/1–2), 84; DIENES Dénes, „Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...”: *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 2002 (A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiájának kiadványai, 31; A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének Kiadványai, 5), 22.
 - 12 CSORBA Dávid, *Üstökös hoz jót s rosszat = Uő., A zászlós bárány nyomában: A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen–Bp., Kálvin–DE Történeti Intézete, 2011 (Speculum Historiae Debreceniense, A DE Történeti Intézete Kiadványai, 6), 124–133; Uő., *Thököly üstököse*, Zempléni Múzsá, 11(2011/4), 16–24.
 - 13 KOMÁROMI János, *Ordasok*, Bp., Genius, 1933; lásd <http://mek.oszk.hu/08300/08313/08313.htm> [utolsó letöltés: 2017. február 25.].
 - 14 KISZTEI, i. m., 59–60; Apontos megfigyeléshez lásd Gary W. KRONK, *Cometography: A Catalog of Comets, Volume 1: Ancient–1799*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 369–373.
 - 15 HARSÁNYI, *Kisztei Péter élete*, i. m., 326.
 - 16 BATTÁ, i. m., 36; MÁRKUS, i. m., 84; DIENES, i. m., 22; ÚMIL, i. m., 1145.
 - 17 HARSÁNYI, *Kisztei Péter élete*, i. m., 345.
 - 18 A könyvtárnak küldött példányban ez áll: „A sárospataki ref. főiskola könyvtárának. Sárospatak, 1910. nov. 1. Harsányi István”; jelzete: ZZ 427.
 - 19 LANDGRAF Ildikó, *A Halley-üstökös és más égi jelek. Jövendölések a világháborúkról és a világvégéről*, Média kutató, 2010 = http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/08_elo_vilaghaboru_halley_vilagvege [utolsó letöltés: 2016. november 28.].

- 20 *Matricula Illustris Scholae Sarospatachinae, 1615–1800* = Tiszánineni Református Egyházkerület (a továbbiakban TIREK) Levéltára (Sárospatak); jelzete: K. a. I. 24, 177; A sárospataki főiskola marosvásárhelyi anyakönyvének másolata = TIREK Nagykönyvtára (Sárospatak); jelzete: Kt. 27, 115–117.
- 21 KÖPECZI Béla, *Magyarország a kereszténység ellensége: A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*, Bp., Akadémiai, 1976, 23; *A kuruc küzdelmek költészete: II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977, 65. sz.
- 22 VARGA J. János, *Válaszúton: Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*, Bp., História, MTA Történettudományi Intézete, 2007; *Az „üstökös kegyeltje”: Késmárki Thököly Imre (1657–1705) (Thököly Imre születésének 350. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tudományos konferencia anyaga)*, szerk. GEBEI Sándor, Hajdúszoboszló, Hajdúszoboszló Város Önkormányzata, 2009.
- 23 Ehhez lásd CSORBA, *Thököly üstököse*, i. m.
- 24 VARGA, *A kuruc küzdelmek költészete*, i. m., 779.
- 25 Ehhez bővebben lásd CSORBA Dávid, *A 17. századi prédikáció homiletikai irányváltásai*, Könyv és Könyvtár, 30(2008) [2009], 115–134.
- 26 ENYEDI FAZEKAS János, *Mennyei szó a lelki alomból való felserkenesről...*, Varadon, Szenci Kertész Abraham, 1652 (RMNY 2453).
- 27 Id. Köleséri Sámuel saját művei közül némelyiket (RMK I. 1144; 1209; 1281) prédikációnak nevezte, másokat (RMK I. 1210) elmélkedésnek, megint másokat (RMK I. 1038; 1189) a prédikációforma ellenére egyéb definíció helyett „igazság megállatása, hasznok megmutogatása szerint fontos könyv”-nek.
- 28 CSÚZI CSEH Jakab, *Elmélkedések* = Uő., *Edom ostora...*, Debreczenben, Rosnyai János, 1682 (RMK I. 1274).
- 29 Hans Walter WOLFF, *Az Ószövetség antropológiája*, Bp., Harmat, 2001, 24.
- 30 KISZTEI, i. m., 54, 63.
- 31 CSORBA, *A 17. századi prédikáció*, i. m., 128–133.
- 32 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika).
- 33 *A Halley-üstökös*, szerk. HORVÁTH András, SZALMA Sándor, Bp., Uránia, 1985.
- 34 KISZTEI, i. m., 59–60.
- 35 LIPPÓCI Miklós, *Jubileum ecclesiae evangelicae Cassoviensis...*, Lőcse, Brewer, 1682 (RMK I. 1290).
- 36 A Nagy Lajos korabeli (1378. novemberi) égi jelenést magyarázza a Baroniussal *Anna-leseiből* idézett Jámbor Lajos kori jelenséggel (837), lásd KISZTEI, i. m., X₄₇.

- 37 *Uo.*, 56. Vesd össze MEDGYESI Pál, *Magyarok hatodik jajja...*, S. patak, Rosnyai Janos, 1660, 5 (RMNY 2941).
- 38 CSÚZI CSEH, *Elmélkedések, i. m.*, 284–285.
- 39 *The four Horsemen of the Apocalypse. Religion, Faith, Famine and Death in Reformation Europe*, eds. Andrew CUNNINGHAM, Ole P. GRELL, Cambridge, CUP, 2000.
- 40 KISZTEI, *i. m.*, 38.
- 41 *Uo.*, 57.
- 42 *Uo.*, 48. Ezt a szövegrészt idézte DIENES, *i. m.*, 22; a korabeli párhuzamos szöveghelyekhez lásd CSORBA Dávid, *Erdély s Partium Mohácsa (1657)* = UŐ., *A zászlós bárány nyomában, i. m.*, 95–110.
- 43 KISZTEI, *i. m.*, 48; Vesd össze MEDGYESI Pál, *Joseph romlása...* [Halotti beszéd Vaji Ibrányi Ferenc felett], Saros Patakon, Rosnyai Janos, 1659 (RMNY 2871), 26.
- 44 KISZTEI, *i. m.*, 18–19.
- 45 KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Az iudiciaria astrologiarol, és üstökös csillagokrol valo iudicium*, Debrecenben, Karanci György, 1665 (RMNY 3195), 52.
- 46 *Uo.*, 55.
- 47 *Uo.*, 100.
- 48 A korai magyar nyelvű csillagásztörténeti művek sorában méltatta a kiadvány szerepét: BATTA, *i. m.*, 3; KELÉNYI, *i. m.*; M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig*, Bp., Akadémiai, 1961, 112–114.
- 49 KISZTEI, *i. m.*, X₇₁.
- 50 Erről részletesen lásd CSORBA, *Erdély s Partium Mohácsa (1657)*, *i. m.*, 95–110.
- 51 KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Igaz hit, az az ... CCXLI magyar predikaciok...*, Szebenben, Szenczi Kertész Abraham, 1666 (RMNY 3322), 742.
- 52 UŐ., *Az iudiciaria astrologiarol, i. m.*, 1–3.
- 53 *Uo.*, 19.
- 54 Klaus-Dieter HERBST, *Hiebner, Israel = Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher von 1550 bis 1750*, http://www.presseforschung.uni-bremen.de/dokuwiki/doku.php?id=hiebner_israel [utolsó letöltés: 2017. február 25.].
- 55 KELÉNYI, *i. m.*, 8–9. Két fontos kiadása utal erre: az 1653-as (RMNY 2489) és az 1665-ös kalendáriuma (RMNY 3247).
- 56 KOMÁROMI CSIPKÉS, *Az iudiciaria astrologiarol, i. m.*, 48–49.
- 57 *Uo.*, 52, 77, 96. (RMK II. 971; 1017); az álnév feloldásához lásd Kiss Farkas Gábor, *Johann Misch Astrophilus Nagyszombatban*, Magyar Könyvszemle, 121(20052), 140–166.

- 58 KOMÁROMI CSIPKÉS, *Az iudiciaria astrologiarol, i. m.*, 55; ZEMPLÉN, *i. m.*, 113–114.
- 59 *Uo.*, 48–49.
- 60 DIENES, *i. m.*; TÓTH Zsombor, *Missed Tótfalusi... A „Mentség” historiográfiai vizsgálatának tanulságai* = *Uő.*, *A történelmem terhe*, Kolozsvár, Korunk, 2006 (Ariadné Könyvek), 157–167.
- 61 RÉTHLY Antal, *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*, Bp., Akadémiai, 1962, 223.
- 62 CZEGEI VASS György és VASS László *naplói 1659–1739*, közli NAGY Gyula = *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból*, III, Bp., Magyar Tud. Akadémia Könyvkiadó–Hivatala, 1896 (Magyar történelmi emlékek = Monumenta Hungariae historica, Második osztály: írók, 35), 340.
- 63 KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *művei*, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980, 397–1242 (Magyar Remekírók), 760.
- 64 *Madzsar Tarihi* = *A magyarok története. Tarih-i Üngürüs: Madzsar Tarihi*, fordította BLASKOVICS József, Bp., Magvető, 1982 (Magyar Hírmondó), XLI/464.
- 65 *Uo.*; ezt igazolja RÉTHLY, *i. m.*, 224.
- 66 MAKKAI László, *Debrecen mezőváros művelődéstörténete = Debrecen története 1693-ig*, szerk. SZENDREY István, Debrecen, Alföldi, 1984 (Debrecen története, 1), 556, 570.
- 67 DEBRECENI EMBER Pál, *Wade mecum*, Debrecen, [1679–81], 254 = Dunántúli református Egyházkerület Kézirattára (Pápa), jelzete: o 153. „Anno 1680. 22. 23. etc. diebus Decembris. Apparuit lucidissimus quidam Cometa ab occidente ad septentrionem protensus, qui instar hastae cujusdam oblonge vespera quavis promicabat, qui quidnam portendat Deus novit, notum ex Historicis Cometa[m] nunquam fulsisti, quin vero fame[m], bellum vero pestem, vero aliud aliquod excitium portendissit, ait tamen Deus. Jerem. 10. 2. A signis coelor[um] ne consternamini; quia gentes consternantur ab illis, ne officium hac in parte est: Deum orare, ne finale ne excidium portendat, sicut per Cometam class. Hierosolyma”.
- 68 HORVÁTH, SZALMA, *i. m.*, 72.
- 69 DEBRECENI EMBER, *i. m.*, 72–112, 131–154; TAKÁCS István, *Debreczeni diarium [1680–1695]*, kiad. CSÜRÖS Ferenc, *Történelmi Tár*, 12(1911), 52.
- 70 KRONK, *i. m.*, I, 369–373.
- 71 James Howard ROBINSON, *The Great Comet of 1680: a study in the history of rationalism*, Northfield, Minn., Northfield News Press, 1916, 23–29; KRONK, *i. m.*, I, 369; Tofigh HEIDARZADEH, *A History of Physical Theory of Comets: From Aristotle to Whipple*, Springer, 2008 (Archimedes, New Studies in the History and Philosophy of Science and Technology, 19), 89–124.

- 72 *De gedichten van Constantijn Huygens naar zijn handschrift uitgeven*, VIII, ed. Jacob Adolf Worp, Groningen, Wolters, 1898, 259–262.
- 73 Volker Fritz BRÜNING, *Bibliographie der Kometenliteratur*, Stuttgart, Hiersemann, 2000 (Hiersemann Bibliographische Handbücher, 15).
- 74 Az ábrázolások tendenciáihoz lásd Elizabeth HEITZER, *Das Bild des Kometen in der Kunst. Untersuchungen zur ikonographischen und ikonologischen Tradition des geschweiften Sterns in der Kunst vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, Berlin, Mann, 1995; A kulturális paraméterekhez lásd Friedrich S. ARCHENHOLD, *Kometen: Weltuntergangsprophetieungen und der Halleysche Komet*, Berlin–Treptow, 1910; Sara Schechner GENUTH, *Comets, popular culture, and the birth of modern cosmology*, Princeton, Princeton University Press, 1997.
- 75 MOLNÁR István, *A magyar köznép babonái*, Vasárnapi Ujság, 13 (1866), 523.
- 76 STVORECZ Adrián, *Baljós égi vándor viseli a híres csillagász nevét*, Origo, 2017. január 14. <http://www.origo.hu/tudomany/20170113-edmond-halley-a-halley-ustokos-felfedezoje-275-eve-halt-meg.html> [utolsó letöltés: 2017. február 25.].